

Ks. JANUSZ CZERSKI
Opole – Nysa

List starożytny a listy św. Pawła

List w starożytności był szeroko stosowanym gatunkiem literackim oraz formą komunikacji między odległymi partnerami. Nic więc dziwnego, że tą formą posłużył się również św. Paweł w swoich kontaktach z kościelnymi wspólnotami. W listach prezentował on swoją teologię, rozwiązywał doraźne problemy poszczególnych Kościołów oraz zamieszczał osobiste uwagi i pozdrowienia. Celem niniejszego opracowania jest charakterystyka listów św. Pawła na tle listu starożytnego jako gatunku literackiego.

1. List starożytny jako gatunek literacki

Klasyfikacją listów starożytnych zajmował się na początku XX w. A. Deissmann, jeden z twórców metody *Formgeschichte*. Wyróżnił on w zbiorze listów starożytnych dwa podgatunki: *litterae* (listy) i *epistolae* (epistoły). Listy, według niego, nie miały charakteru literackiego, były wyłącznie środkami komunikacji skierowanymi do konkretnych osób i poruszały tematy związane z życiem. Zastępowały osobiste spotkania i rozmowy. Natomiast epistoły posiadały staranną, wypracowaną artystycznie formę literacką, dlatego można je zakwalifikować do gatunku literackiego, podobnie, jak dialogi, mowy, dramaty itp. Epistoły były rodzajem rozprawy, wykładu skierowanego do szerszego grona czytelników. W zbiorze listów Nowego Testamentu A. Deissmann zaliczył listy św. Pawła do listów pozbawionych

cech artystycznych, natomiast za epistoły uważała tylko Listy Katolickie, List do Hebrajczyków oraz Apokalipsę św. Jana¹.

Klasyfikacja A. Deissmanna nie jest jednak przekonująca. Alternatywa: listy i epistoły nie ma uzasadnienia, zarówno gdy chodzi o listy starożytne, jak i listy Nowego Testamentu. Wprawdzie listy starożytne skierowane do konkretnych partnerów zastępowały osobisty kontakt i rozmowy, ale autorzy tych listów starali się również o staranną formę literacką i dobór takich form wypowiedzi, aby jak najlepiej służyły one komunikacji. Najnowszych badań nad gatunkiem literackim listów starożytnych nie można uważać za zakończone, gdyż do dziś nie ma wśród uczonych zgody, co do klasyfikacji różnych podgatunków listów. Wynika to stąd, że listy starożytne nie miały ustalonej, jednoznacznej struktury.

Już w starożytności podział listów nie był jednolity². Dzielono je na: (1) oficjalne, które należało podać do publicznej wiadomości i prywatne, przeznaczone wyłącznie do określonych osób; (2) negocjacyjne i rodzinne itp.; (3) okolicznościowe, związane z jakąś specyficzną sytuacją historyczną i ogólne, niezależne od konkretnej sytuacji historycznej; (4) literackie i Nieliterackie itp. Pseudo-Demetriusz wspomina o 21 podgatunkach, Pseudo-Libaniusz nawet o 41. Różnorodność form listów bierze się stąd, że przyjmuje się różne kryteria podziału³

Wstępy listów starożytnych miały na ogół dwie formy: hellenistyczną (grecką) i orientálną (perską, hebrajską, czy aramejską). Forma hellenistyczna zawierała w jednym zdaniu trzy elementy: (1) imię nadawcy (w *Nominativus*); (2) imię odbiorcy (adresata listu, w *Dativus*) i (3) życzenie radości jako formułę pozdrowienia ($\chi\alpha\acute{\iota}\rho\epsilon\iota\nu$)⁴. Wstępy hellenistyczne ograniczały się do krótkiego pozdrowienia. Podobną praktykę stosowano w listach pisanych w języku łacińskim, ale życzenie radości zastępowano tu życzeniem zdrowia: *salutem*. Inaczej były redagowane listy orientalne. Najbardziej znana i porównywalna z listami Nowego Testamentu jest

¹ A. DEISSMANN, *Licht vom Osten*, Tübingen 1923⁴, s. 194–195.

² Próby klasyfikacji listów starożytnych zob. D.E. AUNE, *The New Testament in Its Literary Environment*, Philadelphia 1987, s. 204; H.J. KLAUCK, *Die antike Briefliteratur und das Neue Testament* (UTB 2022), Paderborn–München–Wien–Zürich 1998; s. 71–83; M. THEOBALD, *Der Römerbrief* (Erträge der Forschung 294), Darmstadt 2000, s. 63; I. BROER, *Einleitung in das Neue Testament*, t. II: *Die Briefliteratur, die Offenbarung des Johannes und die Bildung des Kanons*, (NEB Ergänzungsband 2/II), Würzburg 2001, s. 302.

³ Np. S.K. STOWERS, *Letter Writing in Greco-Roman Antiquity*, Philadelphia 1986, s. 49–50 proponuje sześć podgatunków: (1) listy przyjacielskie, których celem jest podtrzymanie przyjaźni; (2) rodzinne; (3) pochwalne lub naganne; (4) napominające; (5) polecające; (6) apologetyczne.

⁴ Formuła podstawowa wstępu brzmiała następująco: \acute{o} $\delta\epsilon\iota\lambda\alpha$ $\tau\acute{o}$ $\delta\epsilon\iota\lambda\iota$ $\chi\alpha\acute{\iota}\rho\epsilon\iota\nu$ „N. [do] N. [życzy] radości”

epistolografia hebrajska i aramejska⁵. Wstępy składały się z dwóch części. W pierwszej części umieszczano imiona nadawcy i adresata. Do imienia adresata dołączano zazwyczaj epitety i tytuły. W drugiej części wstępu było pozdrowienie שלום (pokój), na przykład: „niech się pokój wśród was pomnaża”.

Pozdrowienie końcowe w listach starożytnych było bardzo krótkie. Listy łacińskie kończono najczęściej słowem *vale* (żegnaj). Krótka też była formuła zakończenia w listach hellenistycznych: ἔρωσσο (bądź zdrow) lub εὐτύχει (bądź szczęśliwy). W listach hellenistycznych, które można zaliczyć do grupy listów przyjacielskich często były wzmianki o możliwości spotkania w najbliższym czasie⁶.

W starożytności listy były redagowane osobiście przez nadawcę, dyktowane lub powierzane do redakcji sekretarzom. Pisano je zwykle na papirusie, który miał formę zwoju i na zewnętrznej stronie zwoju umieszczano adres odbiorcy. Listy starożytne posiadały dwa adresy: (1) zewnętrzny, na zewnętrznej stronie zwoju papirusu i (2) wewnętrzny, na początku listu. Adresy zewnętrzne listów Nowego Testamentu zaginęły⁷.

Niezależnie od tego, czy autor listu posługiwał się sekretarzem, czy też sam redagował list, kończył zawsze jego redakcję osobistym podpisem. Podpis gwarantował autentyczność listu i podnosił jego znaczenie⁸.

2. Listy św. Pawła jako gatunek literacki

Ekzegeci odrzucają dziś pogląd *Formgeschichte*, że listy św. Pawła pozbawione są cech literackich i należy je zakwalifikować do grupy listów przeznaczonych wyłącznie do komunikacji z osobami prywatnymi. Listy Pawła są wprawdzie zbliżone w swej formie do listów starożytnych, ale mają wiele cech oryginalnych. Są znacznie dłuższe od współczesnych listów i bardzo bogate w treść. Powstawały wprawdzie, jak inne listy starożytne w określonych sytuacjach, ale ich treści wykraczają poza konkretne sytuacje, dotyczą problemów ponadczasowych i zawsze aktualnych. Zastępowały nieobecność Apostoła, przypominały istotne elementy jego

⁵ D. PARDEE, *An Overview of Ancient Hebrew Epistolography*, JBL 97 (1978), s. 321–346.

⁶ U. SCHNELLE, *Einleitung in das Neue Testament*, (UTB 1830), Göttingen 1999³, s. 55–56.

⁷ Materiał pisarski, proces powstawania listu oraz sposób przesyłania korespondencji starożytnej zob. H.J. KLAUCK, *Die antike Briefliteratur und das Neue Testament*, (UTB 2022), Paderborn–München–Wien–Zürich, s. 55–69.

⁸ F. SCHNIDER, W. STENGER, *Studien zum neutestamentlichen Briefformular*, (NTTS 11), Leiden 1987, s. 137–144.

nauczania, zawierały wskazówki życia społecznego Kościoła oraz normy etyczne. Listy Pawła nie były przeznaczone do prywatnego odbiorcy, za wyjątkiem Listu do Filemona, lecz do czytania na zgromadzeniach liturgicznych (1 Tes 5,27). Apostoł pragnął, aby adresaci przekazywali jego listy do odczytania także innym Kościołom. List do Galatów kieruje do wszystkich Kościołów Galacji (Ga 1,2) a Drugi do Koryntian do Kościoła w Koryncie i do „wszystkich świętych, którzy są w całej Achai” (2 Kor 1,1).

Listy Pawła posiadają ustalony formularz, przejrzystą strukturą i staranną formę literacką. Są czymś więcej niż tylko zastępowaniem osobistego spotkania i zwykłej rozmowy z adresatami. Paweł stosuje wiele środków i figur literackich, jak na przykład: antytezy, typologie, porównania, przykłady, ironię, dygresje, sentencje, chiasmy, katalogi cnót i wad itp.⁹ Znakomicie też posługuje się zasadami retoryki, na przykład w Liście do Galatów, do Rzymian, czy do Filipian.

3. Struktura listów św. Pawła

Charakterystyczną cechą listów Pawła są wstępy i zakończenia, które różnią się swą formą od listów starożytnych.

3.1. Wstęp

Wstępy listów Nowego Testamentu zasadniczo mają formę orientalną, za wyjątkiem Jk 1,1; Dz 15,23-29; 23,26-30, w których występuje forma grecka. Wstępy listów Pawłowych różnią się zarówno od formy greckiej, jak i orientalnej. Są znacznie rozbudowane i zawierają cztery elementy (1) nadawcę; (2) adres; (3) pozdrowienie; (4) dziękczynienie lub błogosławieństwo.

3.1.1. Nadawca i adres

W pierwszej części wstępu występuje imię Pawła jako nadawcy, imiona jego współpracowników (1 Tes 1,1; 1 Kor 1,1; 2 Kor 1,1; Flp 1,1; Flm 1)¹⁰ oraz tytuły, jak na przykład: ἀπόστολος (apostoł [Rz 1,1; 1 Kor 1,1; 2 Kor 1,1; Ga 1,1]), δούλος (sługa, niewolnik [Rz 1,1; Flp 1,1]), δέσμιος (więzień [Flm 1]).

Po nadawcy następuje adres, który najczęściej ma następujące formy: „do Kościoła (τῆ ἐκκλησίᾳ) Bożego w N.” (1 Kor 1,2; 2 Kor 1,1), „do Kościoła N. w Bogu Ojcu i Panu Jezusie Chrystusie” (1 Tes 1,1) lub „do Kościołów N.” (Ga 1,2). Ory-

⁹ SCHNELLE, *dz. cyt.*, s. 48.

¹⁰ W Rz 1,1 i Ga 1,2 Paweł umieścił tylko swoje imię jako nadawcy.

ginalny jest adres Listu do Filipian: „do świętych w Jezusie Chrystusie, którzy są w Filipach” (Flp 1,1). W Liście do Rzymian nie ma określenia ἡ ἐκκλησία, prawdopodobnie dlatego, że Paweł nie założył tu Kościoła.

3.1.2. Pozdrowienie

Kolejnym elementem wstępu Pawłowych listów jest pozdrowienie, zazwyczaj rozbudowane chrystologicznie lub w formie błogosławieństwa. Pozdrowienia w listach Nowego Testamentu są oryginalne, stanowią połączenie formy hebrajskiej i greckiej, czego wyrazem jest występowanie obok siebie pary słów: εἰρήνη (pokój) i χάρις (łaska). Najczęściej pozdrowienia mają następującą formę: „Łaska wam i pokój od Boga Ojca naszego i Pana Jezusa Chrystusa” (1 Kor 1,3; 2 Kor 1,2; Ga 1,3; Rz 1,7; Flp 1,2; Flm 3). Łaska i pokój są darami, które Bóg udziela przez Jezusa Chrystusa Kościołom, do których adresowane są listy¹¹.

3.1.3. Dziękczynienie

Z pozdrowieniem łączy się dziękczynienie lub błogosławieństwo. W dziękczynieniu występuje zazwyczaj w różnych formach słowo εὐχαριστεῖν (dziękować). Podmiotem dziękczynienia jest nadawca listu, a przedmiotem adresaci, za których on Bogu dziękuje. Powodem dziękczynienia jest aktualizacja dzieła zbawczego Boga w Kościołach, do których Apostoł kieruje swoje listy. Paweł stosuje dwie różne formy dziękczynienia. W pierwszej formie z czasownikiem εὐχαριστεῖν łączą się imiesłowy, które ukazują różne aspekty dziękczynienia (np. 1 Tes 1,2-10; Flp 1, 3-11; Flm 4-7). W drugiej formie po zdaniu głównym, w którym występuje słowo εὐχαριστεῖν następuje zdanie celowe, zaczynające się od ὅτι (ponieważ [np. 1 Kor 1,4-9]). W Rz 1,8-12 Paweł połączył obydwie formy. W 2 Kor 1,3-7 dziękczynienie zaczyna się od eulogii (εὐλογία [błogosławieństwo, uwielbienie]): „Błogosławiony (εὐλογητός) Bóg i Ojciec Pana naszego Jezusa Chrystusa” (2 Kor 1,3). Eulogia spełnia tu taką samą funkcję, jak dziękczynienie. Obydwa słowa zawierają te same elementy znaczeniowe: uwielbienie i dziękczynienie, lecz różnią się tylko akcentami. Termin εὐλογία wyróżnia uwielbienie, natomiast εὐχαριστία dziękczynienie¹².

Dziękczynienie kończy się zazwyczaj w tym miejscu, w którym w tekście pojawiają się sygnały, wskazujące, że autor nie ma już na uwadze tylko samych adresatów, lecz również czytelników listu. Za takie sygnały można uważać na przykład zwrot „bracia”, odwołanie się do wiedzy adresatów itp.¹³ W oparciu o takie sygnały

¹¹ SCHNELLE, *dz. cyt.*, s. 53.

¹² J. CZERSKI, *Biblijny sens „błogosławienia” Boga i człowieka*, „Liturgia Sacra” 1 (1995), nr 3-4, s. 35-36.

¹³ SCHNIDER, STENGER, *art. cyt.*, s. 42-43.

tekstu można na przykład określić zakres dziękczynienia w następujących listach: 1 Tes 1,2-10; 1 Kor 1,4-9; 2 Kor 1,3-7; Rz 1,8-12; Flp 1,3-11; Fm 4-7¹⁴.

3.2. Zakończenie

Zakończenia listów Pawła składają się z dwóch elementów: (1) parenezy końcowej i (2) postscriptu.

3.2.1. Pareneza końcowa

Parenezę końcową oddzielają od centralnej części listu charakterystyczne zwroty, jak na przykład: „W końcu, bracia, prosimy” (1 Tes 4,1); „Napominam zaś was, bracia” (1 Kor 16,15); „W końcu, bracia, cieszcie się” (2 Kor 13,11). Styl parenezy końcowej charakteryzuje występowanie wielu napomnień w formie imperatywów. Obok napomnień Paweł stosuje także inne elementy, jak na przykład: (1) prośba o modlitwę (1 Tes 5,17; Rz 15,30-32; Flp 4,6); (2) życzenie błogosławieństwa wyrażone w formie modlitewnej (1 Tes 5,23; Ga 6,6; Rz 15,13); (3) informacje o planach podróży (1 Kor 16,5-12; 2 Kor 12,14-13,10; Rz 15,14-29; Flp 2,19-30; Fm 22).

3.2.2. Postscript

W postscriptach listów św. Pawła występują na ogół trzy elementy: (1) polecenie skierowane do adresatów, aby przekazali pozdrowienia innym; (2) lista pozdrowień od innych osób z otoczenia Pawła; (3) osobiste pozdrowienie adresatów przez autora listu.

Polecenie przekazania pozdrowień zaczyna się zwykle od imperatywu: ἀσπάζεσθε (pozdrowcie [1 Tes 5,26; 1 Kor 16,20; 2 Kor 13,12; Rz 16,3-16; Flp 4,21]). Skierowane do wszystkich pozdrowienie ma na celu rozpowszechnienie treści listu¹⁵

Paweł przekazuje również pozdrowienia od innych (1 Kor 16,19-20; 2 Kor 13,12; Rz 16,16.21-23; Flp 4,22; Fm 23-24). Są to pozdrowienia ogólne od „wszystkich świętych” (2 Kor 13,12; Flp 4,22), od „Kościołów Azji” (1 Kor 16,19a), od „wszystkich Kościołów Chrystusa” (Rz 16,16) lub od pojedynczych osób, współpracowników Pawła (1 Kor 16,19b; Rz 16,21-23). Przekazywanie wzajemnych pozdrowień jest znakiem wspólnej więzi, jaka łączy wszystkie, rozproszone Kościoły Chrystusa¹⁶.

Pozdrowienie końcowe, bardzo krótkie i zdawkowe w listach hellenistycznych, Paweł przekształcił w życzenie błogosławieństwa, które posiada najczęściej formę

¹⁴ SCHNELLE, *dz. cyt.*, s. 54.

¹⁵ *Tamże*, s. 56.

¹⁶ *Tamże*.

chrystologiczną: ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μεθ' ὑμῶν (6,18; Rz 16, 29; Flm 25) lub trynitarną: ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν „Łaska Pana Jezusa Chrystusa i miłość Boga, i udział w Duchu Świętym, niech będą z wami” (2 Kor 13,13). Pozdrowienie końcowe służyło umocnieniu więzi pomiędzy Pawłem i adresatami oraz wyrażało życzenie powodzenia, a jego osobisty podpis gwarantował autentyczność listu¹⁷

Analiza listów św. Pawła jako gatunku literackiego wskazuje, że podstawą formularzy tych listów był list starożytny o formie orientalnej. Paweł nie trzymał się jednak wiernie tej formy, lecz znacznie rozszerzył wstępy i zakończenia, wprowadzając tu elementy nieznanne listom starożytnym, co nadaje jego listom cech oryginalności.

Der antike Brief und die Paulusbriefe

ZUSAMMENFASSUNG

A. Deissmann hat die antiken Briefe in zwei Klassen eingeordnet, und zwar: die nichtliterarischen Briefe (*litterae*) und die literarischen Briefe (*epistolae*). Die nichtliterarischen Briefe sind reine Gebrauchsliteratur, sie dienen dem Verkehr der Getrennten Personen. Demgegenüber sind die literarischen Briefe eine literarische Kunstform, eine Gattung der Literatur. Die Paulusbriefe klassifiziert A. Deissmann als wirkliche, unliterarische Briefe, während er die katholischen Briefe, den Hebräerbrief und die Apokalypse des Johannes als literarischen Briefe bezeichnet. Diese Klassifizierung ist sehr problematisch, weil sie weder für die antiken noch für neutestamentlichen Briefe in dieser Form zutrifft. Der Brief in der Antike besitzt keine einheitliche Grundstruktur, die nur größeren oder geringeren Schwankungen unterworfen ist, sondern dass er eine Vielfalt von Gestalten und Formen annehmen kann. Der Briefeingang der antiken Briefe kann eine der zwei Formen besitzen: die hellenistische oder die orientalische. Die hellenistische Form ist kürzer, dagegen die orientalische viel länger.

Die paulinischen Briefe weisen eine ausgearbeitete literarische Form auf. Sie besitzen eine überlegte Disposition und zudem Paulus bedient sich in seinen Briefen vielen literarischen Kunstformen, zu denen z.B. gehören: Antithesen, Typologien, Vergleiche, Ironie, Digression, Sentenzen, Chiasmus usw. Obwohl im Neuen Testament herrscht die orientalische Form, unterscheiden sich von ihr die Briefeingänge der Paulusbriefe. Der Briefeingang der paulinischen Briefe setzt mit dem Absender ein, auf den die Adresse kommt. Auf die Absender und Adresse folgt Eingangsgruß mit der Danksagung. Der paulinische Briefschluss setzt sich aus zwei Elementen zusammen: Schlußparänese und Postscript.

¹⁷ M. MÜLLER, *Vom Schluss zum Ganzen. Zur Bedeutung des Briefkorpusabschlusses in Paulusbriefen* (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments 172), Göttingen 1997, s. 241–243.

Античний лист а листи св. Павла

РЕЗЮМЕ

А. Деїссманн ділив стародавні листи на: нелітературні (*litterae*) і літературні (*epistolae*). Листи св. Павла кваліфікував він до нелітературних листів. Поділ на *litterae* і *epistolae* не є адекватний, так відносно стародавніх листів, як і листів Нового Заповіту. Листи у давнину були однією з форм спілкування між людьми, а їхні автори старалися про гарну літературну форму. Крім того вже у давнину відрізнялося багато різних форм листів. За формулою поздоровлення розрізняються два типи вступу: грецький, короткий й орієнтальний (перський, юдейський), розширений.

Формою листи св. Павла нагадують орієнтальний тип, але вступ і закінчення збагачені новими акцентами. Переважно структура вступу послань св. Павла є такою: (1) згадки про: відправників і адресатів; (2) поздоровлення, яке часто розбудоване (розширене) христологічно або у формі благословення; (3) подяка чи благословення. В закінченню міститься: (1) кінцева паренеза; (2) особисті зауваження.